

प्रश्नहरूको कारखाना कविता सङ्ग्रहमा नारीविद्रोह

अमृता शर्मा*

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा सरिता तिवारीको 'प्रश्नहरूको कारखाना' (२०७२) कवितासङ्ग्रहलाई पाठका रूपमा लिई त्यसमा प्रयुक्त नारीविद्रोहका विविध आयामहरूको विश्लेषण गरिएको छ। 'प्रश्नहरूको कारखाना' कवितासङ्ग्रहमा अन्य विषयका अतिरिक्त वर्तमान नेपाली समाजमा रहेको पुँजीवाद र यससँग गठजोड गरिरहेका सामन्तवाद र पितृसत्तात्मक व्यवस्थाले नारीहरूमाथि आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक आधारमा विभिन्न शोषण र उत्पीडन गरेको यथार्थलाई देखाउँदै तीव्र विद्रोही चेतनाको अभिव्यक्ति भएको छ। यस कवितासङ्ग्रहका नारीकेन्द्री कवितामा वर्तमान नेपाली नारीहरू पितृसत्तात्मक सामन्तवादी र पुँजीवादी उत्पादनव्यवस्थाद्वारा परिवार, समाज, राज्य र विश्वव्यवस्थाकै तहबाट अन्तर्सरंचित र व्यवस्थित भएको उत्पीडनबाट प्रताडित भएको चिन्तन प्रस्तुत भएको छ। यस सङ्ग्रहका नारीविषयक कवितामा नेपाली नारीमाथि भएका विविध शोषणका स्वरूपबाट मुक्तिका लागि नारीहरूकै नेतृत्वमा सङ्गठित र प्रतिबद्ध सङ्घर्षको आवश्यकतालाई देखाइएको छ। नेपाली समाजको लैङ्गिक उत्पीडनकारी व्यवस्था अन्त्य गर्नका लागि गरिनेसङ्घर्ष राजनीतिक र सामाजिक दुवै तहबाट गरिनुपर्ने विचार यी कविताहरूमा व्यक्त भएको छ।

शब्दकुञ्जी : उत्पादनव्यवस्था, पितृसत्ता, लैङ्गिक श्रमविभाजन, श्रमशक्ति

विषय परिचय

प्रस्तुत अध्ययनको विषय सरिता तिवारीको प्रश्नहरूको कारखाना (२०७२) कवितासङ्ग्रहमा अभिव्यक्त नारीविद्रोहका विभिन्न पक्षहरूको विश्लेषण गर्नु रहेको छ। सरिता तिवारी (२०३८) नेपाली समाजमा विद्यमान लैङ्गिक उत्पीडनका विरुद्ध सचेत र सशक्त आवाज उठाउने कवि हुन्। उनको कवितालेखनको वैचारिक आधार मार्क्सवाद र मार्क्सवादी नारीवाद हो। उनका बुद्ध र लाभाहरू (२०५७), अस्तित्वको घोषणापत्र (२०६७) र प्रश्नहरूको कारखाना (२०७२) कवितासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कवितामा अन्य विषयका अतिरिक्त नेपाली नारीमाथिका उत्पीडनलाई पितृसत्तात्मक सामन्तवादी पुँजीवादी उत्पादनव्यवस्थाको परिणति मानिएको छ। यी कवितामा नेपाली समाजका विभिन्न वर्ग, क्षेत्र, जात र समुदायका नारीमाथि भएका उत्पीडनलाई वर्गीय पितृसत्तात्मक व्यवस्थाको परिणतिका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यी कवितामा वर्तमानमा पुँजीवादी व्यवस्थाले श्रमको लैङ्गिक विभाजनमार्फत नेपाल जस्ता गरिब मुलुकका नारीहरूको श्रमशक्तिमाथि नियन्त्रण कायम राखेको र यो शोषण परिवारिक, सामाजिक, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्वरूपमा संरंचित भएको चिन्तन प्रस्तुत भएको छ। यी कवितामा वास्तविक नारीमुक्तिका लागि यी व्यवस्थाको समूल अन्त्य आवश्यक रहेको र त्यसका लागि नारीहरूकै नेतृत्वमा गरिने सङ्गठित विद्रोह अनिवार्य रहेको चिन्तन प्रस्तुत भएको छ।

* नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर, काठमाडौं। amritaregmi99@gmail.com

प्रश्नहरूको कारखाना कवितासङ्ग्रहका कवितामा नेपाली समाजका निम्न वर्ग, सीमान्तीकृत क्षेत्र, जात, धर्म, संस्कृति र समुदायका नारीमाथि भएका शोषणका विरुद्ध केकस्ता विद्रोही चेतना प्रस्तुत भएका छन् भन्ने जिज्ञासालाई समाधान गर्ने उद्देश्यप्राप्तिका निमित्त प्रस्तुत कवितासङ्ग्रहमा नारीविद्रोहका सम्बन्धमा अभिव्यक्त भएका दृष्टिकोणको अध्ययन गरिएको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययनका निमित्त नारीउत्पीडनका सम्बन्धमा मार्क्सवादी नारीवादले प्रस्तुत गरेका चिन्तनलाई सैद्धान्तिक आधारका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत अनुसन्धानका लागि निर्धारित उद्देश्यहरू पूरा गर्न पुस्तकालयीय कार्यबाट प्रश्नहरूको कारखाना कविता सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत पैतिसवटा कवितामध्ये 'ओरी दाओ', 'के तिमिले मलाई आविष्कार गर्नु ?', 'हे देवी', 'विचार', 'ठेगाना', 'दैनिकी', 'पुतली', 'फूलको कारोबार', 'भागदा भागदै नीला आँखाहरूसँग', 'बा', 'भकुण्डो', 'पुत्ला', 'युद्धको सौन्दर्य', 'कालान्तर निद्रापछि', 'मनसुन', 'जब म बहुलाउँछु', 'श्री आरामी पत्र' र 'आगो निलेर अङ्गार' गरी अठारवटा कवितामा अभिव्यक्त नारीविद्रोहका तथ्यलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा सङ्कलन गरिएको छ । उपर्युक्त सामग्रीहरूको प्रयोग गरी प्रश्नहरूको कारखाना कवितासङ्ग्रहमा अभिव्यक्त नारीविद्रोहको अन्वेषण गर्न आर्थिक उत्पीडनका विरुद्ध नारीविद्रोह, श्रमशक्तिको शोषणका विरुद्ध नारीविद्रोह, राजनीतिक उत्पीडनका विरुद्ध नारीविद्रोह र यौनिकतामाथिको नियन्त्रणविरुद्ध नारीविद्रोह गरी चारवटा पर्याधारहरूको निर्माण गरी पाठविश्लेषण विधिबाट अर्थापनमा पुगिएको छ ।

नारीविद्रोहको सैद्धान्तिक आधार

मार्क्सवादी नारीवादले समाज विकासका क्रममा स्थापित भएका पितृसत्ता र वर्गीय व्यवस्थालाई नारीउत्पीडनको कारण मानेको छ । यस चिन्तनले महिलाका अवस्थालाई सामाजिक आर्थिक सन्दर्भविना एकलै बुझ्न नसकिने ठान्दछ (ब्रिसन, सन्.१९९२, पृ.२३२) । यसले वर्तमान पुँजीवादी उत्पादनव्यवस्थालाई पितृसत्ताको जगमा निर्माण भएको व्यवस्था मानेको छ र यी दुईले एकीकृत प्रणालीका रूपमा रहेर नारीमाथि सबै प्रकारका उत्पीडन गरेका छन् भन्ने मान्यता प्रस्तुत गरेको छ (माइस, सन्.२०१४, पृ.३८) । वर्तमान समयमा पुँजीवादी व्यवस्थाले नारीहरूका आर्थिक अधिकार, श्रमशक्ति, यौनिकता, प्रजननशक्ति र गतिशीलताका साथै सामाजिक अधिकार र पहुँचमाथि आफ्नो नियन्त्रण कायम गरेको छ । मार्क्सवादी नारीवादले मार्क्सवादबाट महिलाको आर्थिक शोषणको ऐतिहासिक सन्दर्भलाई व्याख्या गर्न वर्गविश्लेषणको आधार ग्रहण गरेको छ (त्रिपाठी, २०७६, पृ.२१६) । यस चिन्तनले पुँजीवादी पितृसत्तात्मक व्यवस्थाद्वारा गरिएका उत्पीडनमध्ये आर्थिक उत्पीडन नै मुख्य र आधारभूत उत्पीडन हो भन्ने सन्दर्भमा मार्क्सवादलाई नै आफ्नो आदर्श मानेको छ तर नारीमुक्तिका सन्दर्भमा मार्क्सवादले प्रस्तुत गरेका चिन्तनहरू अपूर्ण छन् भन्ने मान्यता राखेको छ । यसका अनुसार पितृसत्ताको अवधारणाले महिलाशोषण र उत्पीडनको ऐतिहासिक गहिराइलाई चित्रित गर्दछ भने पुँजीवादको अवधारणाले पुँजीको अन्तहीन सञ्चितिको प्रक्रिया कसरी महिलाहरूको चरम

शोषणसँग सम्बन्धित छ भन्ने यथार्थलाई देखाउँछ (माइस, सन् २०१४, पृ.३८) । यस चिन्तनले पुँजीवादले पितृसत्ताबिना कुनै पनि कार्य गर्न नसक्ने मान्यता राख्दछ । मार्क्सवादी नारीवादले पुँजीवादी व्यवस्था नारीहरूको श्रमशक्तिका शोषणमा प्रमुख रूपमा निर्भर रहेको र फेरि उनीहरूलाई नै हरसमय उत्पीडन गर्न पनि उद्यत रहेको धारणा राखेको छ ।

मार्क्सवादी नारीवादले मार्क्सले प्रस्तुत गरेको पुँजीवादी अवधारणालाई स्वीकार गरेको छ तर मार्क्सले पुँजीवादी उत्पादनप्रणाली कसरी नारीहरूको श्रमशक्तिका नियन्त्रणमा आधारित छ भन्ने सन्दर्भ उल्लेख नगरेकामा भने यसलाई अपूर्ण ठान्दछ । मार्क्सवादले केवल वर्गको मात्र सन्दर्भ उठाएको र यसले समाज विकासको गतिसँगै उत्पीडित बन्न पुगेका महिलाहरूका उत्पीडनका विशिष्टतालाई सम्बोधन गर्न नसकेको यसको धारणा छ (म्याकडग र ह्यारिसन, सन् २०१७, पृ.३२) । मार्क्सवादी नारीवादले महिलाका कार्यहरू पुँजीवादलाई पुँजी प्राप्त गर्ने प्रमुख आधार भएको मान्यता राख्दछ । श्रमिकहरूलाई निर्धारित गरिएको ज्याला महिलाहरूको उत्पीडनमा आधारित रहेको छ भन्ने चिन्तनलाई यसले दृढ रूपमा उठाएको छ । यसले घरायसी कार्यले केवल उपयोगी मूल्य मात्र उत्पादन गर्दैन यो अतिरिक्त मूल्य उत्पादनका लागि पनि आवश्यक छ र ज्यालादारी दासताको उत्पादकत्व ज्यालाविहीन दासतामा आधारित छ भन्ने विचारलाई प्रमुखताका साथ अगाडि सारेको छ (कोस्टा र जेम्स, सन् १९७५, पृ.१६-१७) । मार्क्सवादी नारीवादले पुँजीवादी व्यवस्थाले महिलाको यौनिकतामाथि नियन्त्रण गर्दछ भन्ने चिन्तनलाई मुख्य रूपमा उठाएको छ । वास्तविक रूपमा यौन स्वतन्त्रता आपसी सहमति र सन्तुष्टिका यौनिक सम्बन्धहरूमा आधारित हुन्छ र पुँजीवादी व्यवस्थाभित्र यौनिकता स्वतन्त्र श्रमका सम्बन्धहरूसँग अन्तर्संचित रहेको हुन्छ (सेयर्स, सन् २०१७, पृ.१७२) । यस व्यवस्थामा श्रमिक वर्ग र विशेष गरेर महिलाले शरीरमाथिको नियन्त्रण गुमाएका हुन्छन् । यस चिन्तनले नारीमाथि भएका यी विविध उत्पीडनबाट मुक्तिका लागि पुँजीवाद र पितृसत्तात्मक समाजव्यवस्थाको अन्त्य आवश्यक छ र यसका लागि राजनीतिक र सांस्कृतिक सङ्घर्ष आवश्यक छ भन्ने मान्यता प्रस्तुत गरेको छ । सरिता तिवारीको प्रस्तुत कवितासङ्ग्रहमा पनि नेपाली समाजमा विद्यमान सामन्तवादी पुँजीवादी पितृसत्ताले गरेका विविध उत्पीडनका विरुद्ध विद्रोही चेतना प्रस्तुत भएको छ । प्रस्तुत लेखमा उनको *प्रश्नहरूको कारखाना* कवितासङ्ग्रहमा अभिव्यक्त नारीविद्रोहको विश्लेषण गरिएको छ ।

‘प्रश्नहरूको कारखाना’ मा श्रमशक्तिको शोषणका विरुद्ध नारीविद्रोह

नारीउत्पीडनको प्रमुख आधार आर्थिक शोषण हो जुन उनीहरूको श्रमशक्तिको शोषणमा मुख्य रूपमा आधारित छ । श्रमशक्ति मानवको सिर्जनात्मक, उत्पादक र पुनरुत्पादक शारीरिक र मानसिक क्षमता हो । श्रमशक्ति मानवको खास विशेषता हो जसले मानिसलाई अन्य जनावरभन्दा भिन्न बनाउँछ । मार्क्सले श्रमशक्तिलाई श्रम गर्ने सामर्थ्यको वा मानिसमा हुने ती शारीरिक र मानसिक क्षमताहरूको योगफल जसको प्रयोग उसले कुनै प्रकारको उपयोग मूल्य सिर्जना गर्ने बेलामा गर्दछ (मार्क्स, खण्ड १, २०५६ : १२१) भनी परिभाषित गरेका छन् । पितृसत्तात्मक समाजले श्रमको लैङ्गिक विभाजनमार्फत नारीहरूका श्रमशक्तिको शोषण गरेको

हुन्छ । आदिम समाजको सामूहिक उत्पादन प्रणालीबाट कृषि तथा पशु पालनमा आधारित नयाँ अर्थतन्त्रको प्रादुर्भावपछि नारी पुरुषको आधारमा भएको पुरानो लैङ्गिक विभाजनलाई विस्थापित गर्दै नयाँ थप विभाजनको अस्तित्व देखिएको हो (रिड, २०६०, पृ. २५) । मार्क्सवादी नारीवादले सामन्तवाद र पुँजीवादको वास्तविक आधार महिलाले गर्ने घरायसी कार्यको जगमा नै खडा भएको छ भन्ने मान्यतालाई मुख्य रूपमा अगाडि सार्दै नारीश्रमको मूल्याङ्कन हुनुपर्ने मागलाई चर्को रूपमा उठाएको छ (शर्मा, २०७७, पृ. ५३) । यस चिन्तनले नारीका श्रमशक्तिमाथिको पुँजीवादी शोषणलाई परिवार, समाज र राज्यको अन्तर्सम्बन्धित र अन्तर्संरचित शोषणका रूपमा चित्रित गरेको छ ।

प्रश्नहरूको कारखाना कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित 'ओरी दाओ !', 'श्री आरामी पत्र', 'दैनिकी', लगायतका कवितामा वर्तमान नेपाली सन्दर्भमा नेपाली नारीमाथिको आधारभूत उत्पीडन पितृसत्तात्मक श्रमशक्तिको शोषणसँग मुख्य रूपमा आधारित भएको चिन्तन व्यक्त गर्दै यसका विरुद्ध विद्रोह प्रकट गरिएको छ । सामन्ती पितृसत्तात्मक व्यवस्थाद्वारा गरिएको श्रमशोषणका विरुद्ध 'ओरी दाओ !' कवितामा यसप्रकार विद्रोह प्रकट गरिएको छ :

सपना बर्सी रङ्गिने
रच्ने छु मैले इन्द्रेणी
घाम र पानी बोकेर
भरिलो पाछु जिन्दगी
ओरी दाओ !
पराइ कोही हैन नी
म तिम्री प्यारी बबुई
बस्दिन कसैको बन्धकी
देऊ मेरो भागको बिहानी !
देऊ मेरो भागको जिन्दगी !!

(प्रश्नहरूको कारखाना, २०७२, पृ. २५)

उपर्युक्त कवितांशमा सामन्ती व्यवस्थाले दास श्रमिकका रूपमा राखेर श्रम शोषण गरेकी नारीमा उत्पन्न विद्रोह र स्वतन्त्रताको आकाङ्खालाई चित्रित गरिएको छ । आफ्ना भागको 'बिहानी' र 'जिन्दगी' दुवै प्राप्त गर्ने उसको आकाङ्क्षा सामन्ती व्यवस्थाले गरेको श्रमशक्तिमाथिको नियन्त्रणविरुद्ध जागृत चेतना हो । यहाँ निम्नवर्गीय नारीहरूको बाध्यतामा उनीहरूलाई घरगृहस्थीका कष्टकर कार्यमा लगाउने प्रवृत्तिका विरुद्ध विद्रोह प्रकट गर्दै सबै वर्गका नारीलाई इन्द्रेणी जीवन जिउने अधिकार भएको आन्तर्य प्रस्तुत भएको छ ।

प्रश्नहरूको कारखाना सङ्ग्रहका कवितामा सामन्ती व्यवस्थामा श्रमको लैङ्गिक विभाजनमार्फत घरभित्र र साहुका घरमा दास बनेका नारीलाई वर्तमान पुँजीवादी व्यवस्थाले विदेशी भूमिमा दास बनाएको यथार्थलाई

देखाउँदै स्थान परिवर्तन भए पनि श्रमशोषणमा कुनै परिवर्तन नआएको चिन्तन प्रस्तुत गरिएको छ । वर्तमान नारीशोषणको स्वरूप परिवार, समाज, राज्य र विश्वकै तहमा जेलिएको र यसले विपन्न नारीहरूलाई अत्यन्त अमानवीय उत्पीडन गरेकोप्रति 'श्री आरामी पत्र' कवितामा यसप्रकार विद्रोह प्रस्तुत भएको छ :

तिमी भन्थ्यौ
'स्वास्नीमान्छे हुनु भनेको पिर्थिबी हुनु हो बाबै'
साँच्चै रहेछ
यता आएपछि म पृथ्वी नै भएकी छु
छातीको अन्तिम पत्र पनि च्यातिने गरी
छिद्रा छिद्रा परेकी छु
आजीवन मेरुदण्ड नसोभिने गरी
गुलामीले निहुरिएकी छु
यो दासताको जालो त
साहुवाको आगनदेखि मरुभूमि सम्मै फैलिएको रहेछ
अभै कति लामो
अभै कति जुगसम्मको होला यो जालो

(प्रश्नहरूको कारखाना, २०७२, पृ.९८)

उपर्युक्त कवितांशमा वर्तमान समयमा साम्राज्यवादी पुँजीवादी व्यवस्थाले नेपाली निम्नवर्गीय नारीका श्रमशक्तिको चरम शोषण गरेको छ भन्ने चिन्तन व्यक्त भएको छ । वर्तमान विश्वपुँजीवादी व्यवस्थाले श्रमको अन्तर्राष्ट्रिय विभाजनमार्फत नेपाल जस्ता विपन्न मुलुकका श्रमिकहरूको श्रमलाई अत्यन्त सस्तो मूल्यमा विदेशमा आयात गरिरहेको र त्यसमध्ये पनि नारीहरूको श्रमलाई न्यून मूल्यमा खपत गरेर उनीहरूको श्रमशक्तिका साथै शारीरिक, मानसिक र यौनिक हिंसा गरेको स्थितिलाई सजीव रूपमा चित्रण गरिएको छ । यहाँ उपस्थित नारी पात्रले व्यक्त गरेका 'यो दासताको जालो त साहुवाको आगनदेखि मरुभूमि सम्मै फैलिएको रहेछ अभै कति लामो अभै कति जुगसम्मको होला यो जालो' भन्ने भनाइबाट सामन्तवादी र पुँजीवादी दुवै व्यवस्थाले नारीको श्रमशक्तिमाथि सधैं नियन्त्रण कायम गरेको र यो दासता स्थानीय स्वरूपदेखि विश्वस्तरमा व्यवस्थित र संरचित भएको यथार्थलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

पितृसत्तात्मक सामन्तवादी पुँजीवादी समाजव्यवस्थामा नारीलाई घरेलु दासका रूपमा स्थापित गराउने माध्यम भने विवाहपद्धति नै हो । विवाहपद्धतिबाट निर्मित भएको पारिवारिक स्वरूप समाजको पहिलो प्रवेशको रूप हो र महिला र पुरुषको सांस्कृतिक पहिचानको प्रारम्भिक थलो पनि हो (भट्टराई, २०७६, पृ.२५९) । यसै

स्वरूपबाट नै महिला र पुरुषबिचका आर्थिक सम्बन्धहरू निर्मित हुने गर्दछन् । मार्क्सवादी नारीवादले विवाहलाई श्रमको करार मानेको छ र विवाहसम्बन्धभित्र श्रीमान् र श्रीमती बिचका सामाजिक सम्बन्ध आर्थिक सम्बन्धका आधारमा ऐतिहासिक रूपले परिभाषित हुने मान्यता प्रस्तुत गरेको छ (कुन, सन्. २०१३, पृ. ५३) । घरका सम्पूर्ण कार्यलाई महिलाले गर्ने कार्यका रूपमा विभाजन गर्ने र यी कार्यलाई मूल्यहीन ठान्ने अवधारणा नै नारीश्रमको शोषण गर्ने र यसैका आधारमा उनीहरूमाथि नियन्त्रण कायम गर्ने पितृसत्तात्मक अवधारणा हो । प्रश्नहरूको कारखाना सङ्ग्रहका कवितामा विवाहसम्बन्धभित्र निर्मित भएको पारिवारिक स्वरूपभित्र हुने नारीहरूको श्रमशोषणको स्थितिलाई देखाउँदै त्यसप्रति विद्रोह प्रस्तुत गरिएको छ । उनको 'दैनिकी' कवितामा घरगृहस्थीका सम्पूर्ण कार्यलाई महिलाले गर्ने कार्यका रूपमा लिने पद्धतिले श्रमबजारमा सहभागी महिलाका श्रमशक्तिको दोहोरो तेहोरो शोषण गरेकोप्रति निम्नानुसार विद्रोह प्रकट गरिएको छ :

चिया चमेना

भात भान्सा

टिफिन पानी

सिद्धिएपछि यो सबै चटारो

कतै अनन्तको उडान भर्ने तयारी जस्तो

निस्कनु छ बाँच्ने उपक्रमको

दैनिक धावनमार्गमा

फर्कनुछ तीव्र रफ्तारमा

थामिनु छ आगनको पृथ्वीमाथि

र खोल्नु छ ढोका

घरैभरि मलाई पर्खेर बसेका

अनगिन्ती छन् बेफुर्सदी

क्यालेण्डर जसरी टाँगिएको छ

साँझ बिहानको निजी कार्यतालिका

र त्यसैका मसिना कोठाहरूमा

बाँडिनु छ प्रत्येक दिन आफैँलाई टुक्र्याएर

(प्रश्नहरूको कारखाना, २०७२, पृ. ४३-४४) ।

उपर्युक्त कवितामा चित्रित भएकी नारी नेपाली समाजका शिक्षित, चेतनशील र आर्थिक उपार्जनमा हुने श्रममा सहभागी हुन पाएका सीमित नेपाली नारीहरूकी प्रतिनिधि पात्र हो । भातभान्सा, बालबच्चाको

स्याहारसुसार र अन्य व्यवस्थापनलगायत घरगृहस्थीका सम्पूर्ण कार्यहरू भ्याएर हतारहतार घरबाहिरको श्रममा खटिनुपर्ने र कामबाट घर फर्केपछि पनि घरभित्रका सम्पूर्ण कार्यहरू आफैले गर्नुपर्ने बाध्यताले उसको जीवन कष्टकर बनेको देखिन्छ। दिनरात चुलोचौको ढिकीजाँतोमै अल्झेर नारीहरूले आफ्नो क्षमता प्रतिभाको यथोचित उपयोग गरी आफ्नो पहिचान निर्माण गर्न नपाएका आफ्ना सपनाहरूलाई साकार पार्न नपाएका पीडाहरू छन् तर तिनको सही समाधानमा उनी अल्मलिएकी छन् जसका कारण उनीभित्र विद्रोहको राँको दन्किएको छ (गिरी, २०७७, पृ. २८८)। कविताले घरगृहस्थीका सम्पूर्ण जिम्मेवारीहरूलाई पूरा गरेर हतारहतार घरबाहिरका आर्थिक उपार्जनका श्रममा सहभागी हुने र फेरि घर फर्किएर 'क्यालेण्डर जसरी टाँगिएको साँभविहानको निजी कार्यतालिका'ले नारीहरूका श्रमशक्तिको चरम शोषण गरेको मान्यता प्रस्तुत गरेको छ।

‘प्रश्नहरूको कारखाना’ मा आर्थिक, सांस्कृतिक उत्पीडनविरुद्ध नारीविद्रोह

आर्थिक अधीनस्थता महिलामाथिका सबै उत्पीडनहरूको प्रमुख र मूल कारण हो भने सांस्कृतिक उत्पीडन यसैको परिणति हो। सारा उत्पीडनको आधार उत्पीडकमाथिको आर्थिक पराधीनता हो र यो स्थिति अतीतदेखि आजसम्म पनि उस्तै रहेको छ (बेबेल, २०५९, पृ. ३३)। नारी र पुरुषविच भएको श्रमविभाजनमार्फत स्थापित भएका उत्पादनका स्रोतहरूमाथि पुरुषको एकाधिकार नै पुरुष अधीनस्थताको प्रमुख कारण हो। *प्रश्नहरूको कारखाना* सङ्ग्रहका कवितामा समाज विकासका निरन्तरतामा विकसित भएका उत्पादनप्रणालीका पृथक स्वरूप र संरचनाभित्र आर्थिक स्वामित्वहीन परिस्थितिले नै नारीलाई अधीनस्थ र उत्पीडित तुल्याएको धारणा व्यक्त गरिएको छ। यस सङ्ग्रहका कवितामा विशिष्ट शरीरिक संरचना भएका नारीहरूलाई आफैले आविष्कार गरे जस्तो ठानेर हरेक ढङ्गबाट शासन गरिरहेका पुरुषलाई लक्षित गरी अब आफूमाथि त्यस्ता शोषणयुक्त शासन गर्न नदिने उद्घोषका साथ स्वतन्त्रताको चेत प्रबल बनेको छ (शर्मा, २०७२, पृ. ४६९)। आदिम समाज नारीहरूकै सङ्घर्ष, त्याग र श्रमको परिणति भएको चिन्तनलाई उनको 'के तिमीले मलाई आविष्कार गऱ्यौ ?' कवितामा यसप्रकार व्यक्त भएको छ :

निस्केर कुनै आदिम ओढारबाट
 ढुङ्गाहरू रगडेर बालें आगो
 फाँडेर जङ्गल उभ्याएँ घर
 सम्प्राएर चरन बनाएँ खेत
 पसिना र रगतको बीउ रोपेर फुलाएँ सभ्यता
 हिँडें कहिल्यै नसिद्धिने प्रेमको अनादि गोरेटो
 छिचोलेँ घाँटीसम्म ढुब्दै पृथ्वीका सबै सीमसार
 र दुगुरिरहेँ बाटो भेटाउन घना वर्षावनमा एकलै

महोदय,

के तिमिले मलाई आविष्कार गरेका हौ ?

(प्रश्नहरूको कारखाना, २०७२ : २९)

उपर्युक्त कवितांशमा कविनिबद्ध म पात्रका रूपमा आएको नारीद्वारा आफ्नो अस्तित्वमाथि तिमि अर्थात् पुरुषले युगौंदेखि हस्तक्षेप र नियन्त्रण गरिराखेकोप्रति तीव्र आक्रोश र विद्रोह प्रकट गरिएको छ । कवितांशमा आएको 'आफ्नै अनुहारको नक्सा अर्केले खोसेर लगेको' भनाइले पुरुषले युगौं पहिलेदेखि नै नारीहरूको अस्तित्वहरण गरेर आफ्ना नियन्त्रणमा राखेकोप्रति आक्रोश प्रकट गरिएको छ । पितृसत्तात्मक समाजमा नारीका स्वतन्त्र अस्तित्व नभएको र नारीलाई पुरुषले नै आविष्कार गरे जस्तो ठानेर पराश्रित पहिचान दिएको विषयप्रति कवितामा कडा प्रतिरोध गरिएको छ (पाण्डेय, २०७४, पृ.४३) । कवितांशमा आएको 'छातीमा बोकेको बौलाहा आँधी' म पात्रको मनमस्तिष्कमा उम्लिरहेको विद्रोहको ज्वालालाई देखाउने सजीव बिम्ब हो जसबाट अमानवीय दमनले सिर्जना गरेको नारीमनको तीव्र आवेग र आक्रोशको सफल चित्रण भएको छ ।

प्रश्नहरूको कारखाना सङ्ग्रहका कवितामा आदिम मातृसत्तात्मक युगमा नारीहरूको स्थिति उच्च र गरिमायुक्त भएको र वर्तमान उत्पीडित अवस्था पुरुषकेन्द्री आर्थिक अधीनस्थतासँग मुख्य रूपमा जोडिएको छ भन्ने चिन्तन प्रस्तुत भएको छ । आर्थिक अधीनस्थतासँग जोडिएर आएका सबै उत्पीडनका विरुद्ध नारीहरू स्वयंले विद्रोह गर्नुपर्छ भन्ने चिन्तन 'हे देवी !' कवितामा यसप्रकार प्रस्तुत भएको छ :

जब ताक्थे असुरहरूले देउताहरूको राज
र डग्मगिन्थ्यो देउताको सिहांसन
त्यसपछि तिम्रो अर्चना सुरु गर्थे काँतर देउताहरू
र तिमि बनिदिन्थ्यौ तिनको सुरक्षाका लागि
ढाल

युगका युग
कल्पका कल्प
कुन निद्रामा छौ देवी ?
पगलँदा पगलँदैको तामाजस्तो रूप लिएर
कहिले हो तिमि जुरूक्क उठ्ने ?

(प्रश्नहरूको कारखाना, २०७२ : ३३-३४)

उपर्युक्त कवितामा सभ्यताको आदिकालमा पुरुषका संरक्षक बनेका नारीहरू वर्तमानमा तिनै पुरुषबाट प्रताडित भइरहेको र यस प्रताडनाका विरुद्ध नारीहरूले कुनै प्रतिरोध नगरेकामा आक्रोश प्रकट गरिएको छ ।

मानव सभ्यताको सुरुवातमा आफ्ना साहस, क्षमता, शक्ति र शौर्यले पुरुषको 'सुरक्षाका लागि ढाल बनेका र उनीहरूको संरक्षण गरेका' नारीहरू वर्तमानमा स्थापित भएका पितृसत्ताको शोषणबाट थिचिएका र यस शोषणका केन्द्रमा आर्थिक अधीनस्थता नै रहेको अन्तर्य पनि कवितामा प्रस्तुत भएको छ ।

प्रश्नहरूको कारखाना सङ्ग्रहका कवितामा नारीमाथि गरिने आर्थिक उत्पीडन निम्नवर्गीय जनताको उत्पीडनसँग सन्दर्भित छ भन्ने चिन्तन प्रस्तुत गर्दै यसका विरुद्ध विद्रोह प्रस्तुत गरिएको छ । हजारौं वर्षदेखिका उत्पीडनलाई सहेर बसेको उत्पीडितहरूको मानसिकता अब विद्रोह गरेर आफ्ना अधिकार प्राप्त गर्ने आकाङ्क्षामा उद्यत रहेको चिन्तन 'युद्धको सौन्दर्य' कवितामा यसप्रकार प्रस्तुत भएको छ :

मित्रहरू !

मौन उभिइरहनु, नबोल्नु, नचल्मलाउनु र नदिनु कुनै

प्रतिक्रिया

लगातार खपिरहनु प्रहार वा सहिरहनु जुका र सर्पहरूको दंश

यही नै हुन्छ यदि शान्तिको अर्थ भने

शान्तिभन्दा कैयौं कैयौं गुणा मन पराउँछु म

बाँच्नुको कलाले रङ्गिएको

युद्धको रक्तिम सौन्दर्य !

(प्रश्नहरूको कारखाना, २०७२ : ७०)

उपर्युक्त कवितांशमा आफूमाथि भएका शोषण र दमनलाई सहेर बस्नुभन्दा यसविरुद्ध आवाज उठाउनु कैयौं गुणा सुन्दर हुने भनाइमार्फत उत्पीडनबाट मुक्तिका लागि विद्रोह र सङ्घर्ष अपरिहार्य भएको दृष्टिकोण प्रस्तुत भएको छ । यहाँ मुक्तिका लागि गरिने युद्धलाई सुन्दर यथार्थका रूपमा चित्रण गर्दै निश्चित समयमा गरिने आवश्यक सङ्घर्ष र विद्रोहलाई वर्गीय मुक्तिको आधार भएको भाव व्यक्त गरिएको छ । कविताले लगातार प्रहार खपिरहने र प्रताडना सहिरहने अवस्थाले सर्प र जुकारूपी उत्पीडनकारीलाई अभै शोषण गरिरहन प्रेरणा मिल्नेतर्फ उत्पीडितहरू सजग रहनुपर्ने र यसका लागि विद्रोही आवाज उठाइरहनुपर्ने चिन्तन कवितामा व्यक्त भएको छ ।

'प्रश्नहरूको कारखाना' मा यौनिकतामाथिको नियन्त्रणविरुद्ध नारीविद्रोह

पितृसत्ताकेन्द्री वर्गीय समाजमा नारीहरू यौनिक रूपले अधीनस्थ स्थितिमा रहेका हुन्छन् । यो स्थिति उत्पादनका साधनमाथि नारीहरूको कुनै पनि स्वामित्व र अधिकार नहुने अवस्थाले सिर्जना गरेको हो । नारीहरू आर्थिक रूपमा अधीनस्थ हुने भएकाले पारिवारिक तहमा उनीहरूको यौनिकता विवाहसम्बन्धमा

आबद्ध पुरुषद्वारा नियन्त्रित रहन्छ भने सामाजिक तहमा पुँजीवादी व्यवस्थाद्वारा नियन्त्रित रहेको हुन्छ । प्रश्नहरूको कारखाना कवितासङ्ग्रहका 'पुतली', 'फूलको कारोबार', 'श्री आरामी पत्र', 'भागदाभागदै नीला आँखाहरूसित', 'बा', 'कालान्तरको निद्रापछि' लगायतका कवितामा आर्थिक उत्पीडनको मूल आधारमा निर्मित भएका यौनिक उत्पीडनका विविध स्वरूपविरुद्ध आवाज उठाइएको छ । वर्तमान विश्वव्यवस्थाले अविकसित मुलुकका निम्नवर्गीय नारीहरूको यौनिकतामाथि नियन्त्रण कायम गरेको यथार्थलाई 'श्री आरामी पत्र' कवितामा यसप्रकार देखाइएको छ :

यहाँ त
सहस्र जुगभन्दा पनि लामा छन् दिन
असङ्ख्य नर्कभन्दा पनि घिनलाग्दा छन् रात
र हज्जारौँ बिच्छीहरूले टोकेपछिको पीडाभन्दा पनि
भयानक छ जिन्दगी

(प्रश्नहरूको कारखाना, २०७२ : ९७)

उपर्युक्त कवितांशमा वर्तमान समयमा विदेशी भूमिमा श्रम बेच्न गएका नेपाली समाजका निम्नवर्गीय नारीहरू त्यहाँका पुँजीपतिहरूद्वारा विभिन्न खालका यौनउत्पीडनका साथै विभिन्न शारीरिक र मानसिक हिंसाका सिकार भएको सन्दर्भलाई 'हज्जारौँ बिच्छीले टोकेको पीडाभन्दा भयानक पीडा लिएर दिन बिताउनुपरेको' भनाइमार्फत चित्रण गरिएको छ । विदेशी पुँजीपतिहरूले नेपाली नारीहरूको श्रमको खपतका आवरणमा उनीहरूको शरीर र यौनिकतामाथि पूर्ण नियन्त्रण कायम गरेको सन्दर्भलाई 'असङ्ख्य नर्कभन्दा पनि घिनलाग्दा रात' को बिम्बमार्फत प्रस्तुत गरिएको छ ।

पुँजीवादी व्यवस्थाले नारीहरूको यौनिकतालाई बजारमा प्राप्त हुने मालमा रूपमा स्थापित गरिदिएको छ । नारीशोषणको यस स्वरूपले स्थानीय तहदेखि अन्तराष्ट्रिय स्वरूप प्राप्त गरिसकेको छ । वर्तमान बजारव्यवस्थाले निम्नवर्गीय नारीहरूको जीविकोपार्जनका बाध्यतासँग खेलेर उनीहरूको यौनिकतालाई पुँजीवादी बजारसामु समर्पित गर्न तुल्याएको यथार्थलाई 'फूलको कारोबार' कवितामा यसप्रकार चित्रण गरिएको छ :

फक्रन भ्याइसकेकै हुन्न
पुगिसकेको हुन्छ दुकानदारको ढकियामा
हावाको कोमल स्पर्श नपाउँदै
मालीको वात्सल्यको गन्ध नचिन्दै
बताससित बयेली खेल्नै नपाई
घाम, जून र शीतसँग भेट्नै नपाई कठैवरा !
कुन बाटो, कुन गल्ली, कुन चोक छिचोलेर

कहाँ कहाँबाट पुग्छ एउटा निर्दोष फूल

खरिदारको फूलदानमा

(प्रश्नहरूको कारखाना, २०७२ : ५०)

उपर्युक्त कवितांशमा पुँजीवादी बजारव्यवस्थाले निम्नवर्गीय नारीहरूको यौनिकतालाई किनवेच हुने वस्तुका रूपमा स्थापित गरेको यथार्थलाई देखाइएको छ। यस कुरूप स्थितिको कारक आर्थिक क्षेत्रमाथि पुरुषको एकाधिकारले स्थापित गरेको पितृसत्ताकेन्द्री पुँजीवादी व्यवस्था भएको अन्तर्य कवितामा प्रकट भएको छ। कवितामा पुँजीवादी पितृसत्तात्मक समाजव्यवस्थाको नाइके पुरुष नै नारीहरूको यौनिकतामाथि आक्रमण गर्न र त्यसैमार्फत नाफा कमाउन उद्यत रहेको छ भन्ने भाव व्यक्त गरिएको छ।

पुँजीवादी व्यवस्थाले निर्माण र नियन्त्रण गरेको यौनिकताको मार्गचित्रविरुद्ध यहाँका कवितामा आक्रोश व्यक्त गरिएको छ। यस आततायी पितृसत्तात्मक समाजव्यवस्थाले दिएका सीमातीत कष्टकारी प्रताडनाविरुद्ध नारीहरू स्वयंद्वारा विद्रोह आवश्यक रहेको चिन्तन कविताहरूमा प्रस्तुत भएको छ। पितृसत्ता र साम्राज्यवादी व्यवस्थाका आपसी मेलमा नारीमाथि भएका उत्पीडनविरुद्ध नारीहरूले नै सङ्घर्ष गर्नुपर्ने र यसका लागि नारीहरू तयार पनि भएको चिन्तनलाई 'कालान्तरको निद्रापछि' कवितामा यसप्रकार प्रस्तुत गरिएको छ :

चाहिन्न अब कुनै मञ्जुश्री

म आफैँ गर्छु मेरा अभिषप्त आँखाको उद्धार

लिन्छु आफैँ यो मायावी खड्ग

बगाइदिन्छु आँखाको डिलबाट

अवसादको चक्र दोहोर्‍याइरहने

खलनायकहरूको खुनी मुस्कान

र टेकेर तिनको नाइगो छातीमाथि

फहर्‍याउँछु अस्तित्वको स्वाधीन भण्डा

(प्रश्नहरूको कारखाना, २०७२ : ८३-८४)

उपर्युक्त कवितांशमा अबको समयमा नारीहरू खलनायकहरूका खुनी मुस्कानको अन्त्य गर्ने अभियानमा डटेर लाग्ने र आफ्नो अस्तित्वको स्वाधीन भण्डा आफैँ फहर्‍याउने आकाङ्क्षालाई प्रस्तुत गरिएको छ। यस युद्धका लागि कुनै मञ्जुश्री नचाहिने यहाँकी नारीको चेतनाले नारीहरूको मुक्तिका लागि पुरुषहरूको साथलाई अस्वीकार गरेको छ साथै नारीकै नेतृत्व र एकत्वमा गरिने लैङ्गिक आन्दोलनको अपरिहार्यतालाई सङ्केत गरेको छ।

‘प्रश्नहरूको कारखाना’ मा राजनीतिक उत्पीडनका विरुद्ध नारीविद्रोह

सामन्तवादी र पुँजीवादी उत्पादनव्यवस्था पितृसत्तात्मक व्यवस्थाहरू हुन् । यी अर्थव्यवस्था पुरुषकेन्द्री र पुरुषनिर्मित व्यवस्था भएका हुनाले उत्पादनका साधनमाथिको एकल नियन्त्रण र स्वामित्व यिनीहरूकै हातमा रहन्छ । यी व्यवस्थाहरूमा आधारित समाजव्यवस्था र राज्यव्यवस्था स्वतः रूपमा पितृसत्तात्मक नै हुने भएकाले यहाँ नारीहरूको स्थिति सबै तह, क्षेत्र र संरचनामा परिधीय नै रहने गर्दछ । प्रश्नहरूको कारखाना कवितासङ्ग्रहका ‘भकुण्डो’, ‘पुत्ला’, ‘युद्धको सौन्दर्य’, ‘भण्डा’ र ‘आगो निलेर अङ्गार’ कवितामा नेपाली राज्यव्यवस्थाको विचारधारा पनि पितृसत्तात्मक भएकाले यसले नारीहरूलाई हरेक पक्षमा उत्पीडित तुल्याएको धारणा व्यक्त गर्दै त्यसविरुद्ध विद्रोह प्रकट गरिएको छ । नारीहरूले राज्यलाई आवश्यक परेका बेला सधैं अग्रमोर्चामा रहेर त्याग, बलिदानी र योगदान दिएको तर पितृसत्तात्मक राज्यसत्ता र यसका वास्तविक अधिकारी रहेका राजनीतिक पार्टीहरूले नारीलाई कहिल्यै मानवीय अधिकार प्रदान नगरेकाप्रति सरिता तिवारीको ‘भकुण्डो’ कवितामा यसप्रकार विद्रोह गरिएको छ :

मैले बुभुकेकी छु

तिम्रा लागि म

सिर्फ एक भकुण्डो हुँ भकुण्डो

मलाई थाहा छ तिम्रो खेल

ए चतुर खेलाडी !

निस्क !

संविधानसभाको दैलोबाट बाहिर निस्क !

अब अद्भुत खेल हुने छ मैदानमा

सारा खेलाडीहरूका विरुद्ध खेल्ने छ

दृष्य, घ्राण र चेतनशक्ति सहितको सजीव भकुण्डो

र देख्ने छ दुनियाले

कसरी एउटा भकुण्डोले हुत्याउने छ

समयका दुर्नाम खेलाडीहरूलाई

मैदानदेखि बाहिर ।

(प्रश्नहरूको कारखाना, २०७२ : ६०-६१)

प्रस्तुत कवितांशमा पितृसत्तात्मक वर्गीय संरचनायुक्त समाजव्यवस्थाभित्र स्थापित भएको राजनीतिक व्यवस्था पनि स्वतः पितृसत्तात्मक नै हुन्छ, भन्ने यथार्थ हजारौं महिलाहरूको बलिदानीबाट सत्तामा पुगेको पार्टीले

व्यवस्थागत र व्यावहारिक रूपमा नारीमाथि गरेका अन्यायबाट प्रष्ट भएको धारणा व्यक्त गरिएको छ । पितृसत्ताका नाइकेहरूले महिलालाई केवल प्रयोग मात्र गरेका छन् भन्ने चिन्तनलाई 'भकुण्डो' विम्बले सजीवताका साथ प्रस्तुत गरेको छ । त्यसैले वास्तविक मुक्तिका लागि पितृसत्ताका विरुद्ध सबै खालका सङ्घर्ष गर्न आफूहरू तयार पनि भएको चिन्तन कवितामा यसप्रकार व्यक्त भएको छ :

तर हे खेलाडी !
यो गोलो वस्तुभिन्न
अभै छ एउटा जिउँदो मानिस
यसभिन्न अभै छन् विचार
अभै छन् योजना
छ यसैमा अभै
सारा चेतनाहरूको हार्डडिक्स

(प्रश्नहरूको कारखाना, २०७२ : ६०)

उपर्युक्त कवितांशमा पितृसत्तात्मक नेपाली समाजव्यवस्थाभिन्न राज्यसत्ताको नेतृत्व गरिरहेका राजनीतिक पार्टी र यसका नाइकेलाई खेलाडी र नारीलाई भकुण्डोको विम्ब प्रदान गर्दै उनीहरूले नारीमाथि गरेका अपहेलना र अमानवीय व्यवहारप्रति विद्रोह जनाइएको छ । समाजव्यवस्थामा रहेको विभेदकारी सत्ताले जन्मभन्दा अधिदेखि नै उत्पीडनमा पारेका नारीहरूको चेतना आक्रोश र विद्रोहले भरिएको सन्दर्भलाई 'आगो निलेर अङ्गार' कवितामा यसरी चित्रण गरिएको छ :

मलाई बहुतै पहिल्यैदेखि थाहा छ
कहिल्यै फूल सक्दैन
मभिन्न फूल
कहिल्यै लिन सकिदैन मैले
फूलको जन्म
किनभने
आमाको गर्भदेखि
मैले निलेर आएको छु केवल आगो
आगैमा भएको छु अभ्यस्त

(प्रश्नहरूको कारखाना, २०७२ : ११२)

उपर्युक्त कवितांशमा पितृसत्तात्मक समाजले गर्भदेखि नै गरेका विभेद र अमानवीय व्यवहारले यस समाजका उत्पीडित नारीहरूलाई विद्रोही बनाएको चिन्तन व्यक्त भएको छ । कवितामा 'फूल' र 'आगो' दुई विपरीतधर्मी प्रवृत्ति शान्ति र विद्रोहका प्रतीक बनेर आएका छन् । यहाँकी नारीको आफू गर्भदेखि नै विभेद र अन्यायमा परेकाले आफूभित्र कहिल्यै फूल फुल्न नसक्ने भनाइले उत्पीडितहरू कहिल्यै शान्त र सौम्य रहन नसक्ने र उनीहरूभित्र सधैं विद्रोहको ज्वाला दन्किरहने चिन्तनलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ आएको 'मैले निलेर आएको छु केवल आगो' कवितांशले सधैं सीमातीत पीडा र अपहेलना भोगेका नारीहरूमा सदैव चरम विद्रोह र आक्रोश रहेको र उनीहरू राज्यसत्ताका सबै विभेदकारी संरचनाविरुद्ध सधैं प्रतिरोधी भइरहने चिन्तनलाई प्रतिबिम्बित गरेको छ ।

निष्कर्ष

प्रश्नहरूको कारखाना कवितासङ्ग्रहका कवितामा नेपाली समाजमा वर्तमान पुँजीवादी व्यवस्थाले नेपाली समाजका निम्नवर्गीय नारीहरूमाथि हुने सबै प्रकारका शोषण, दमन र उत्पीडनलाई पितृसत्ता र सामन्तवादी पुँजीवादी व्यवस्थामा अन्तर्सम्बन्धित र अन्तर्संयोजित भएका शोषणका रूपमा चित्रित गरिएको छ र यसलाई परिवार, समाज र राज्यद्वारा व्यवस्थित गरिएको चिन्तन प्रस्तुत गरिएको छ । यी कवितामा वर्तमान नेपाली नारीहरूको उत्पीडन पुँजीवादी व्यवस्थाद्वारा अन्तराष्ट्रिय स्तरमा गरिएको श्रमशोषण र श्रमशक्तिमाथिको नियन्त्रणसँग मुख्य रूपमा जोडिएको र यसैका आधारमा गरिएको आर्थिक शोषणमार्फत उनीहरूको शारीरिक, मानसिक, यौनिक शोषण भएको दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दै यसका विरुद्ध विद्रोह प्रकट गरिएको छ । यी कविताहरूमा नारीमुक्तिका लागि पितृसत्ता र सामन्तवादी पुँजीवादी समाज व्यवस्थाको अन्त्य हुनुपर्ने धारणा प्रस्तुत गरिएको छ र यसका लागि नारीहरूकै सचेत विद्रोह र सङ्घर्षको आवश्यकतालाई देखाइएको छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- एङ्गोल्स, फ्रेडरिक (२०६४). परिवार, निजी स्वामित्व र राज्यको उत्पत्ति. *मार्क्स एङ्गोल्स रचना सङ्ग्रह, खण्ड तीन* (राजेन्द्र मास्के, अनु.). काठमाडौं : ऐरावती प्रकाशन (मूल कृति प्रकाशन सन्. १९८४) ।
- कुन, एनेट्टे / Kuhn, Annette (2013). Structures Of Patriarchy And The Capital Of Family. Annette Kuhn And Annmarie Wolpe (Eds.), *Feminism And Materialism* (pp.11-41). London : routledge and Kegan Paul.
- कोस्ता, मारियारोजा र जेम्स, सल्मा / Costa Mariarrosa Dalla And Selma James (1975). *The Power Of Women And Subversion Of Community 2*. London : Falling Wall Press.
- गिरी, मधुसुदन (२०७७, फागुन). नेपाली नारी कविका कवितामा नारीवादी चेतना. *भृकुटी*, २३, पृ. २६७-२९९ ।
- तिवारी, सरिता (२०७२). *प्रश्नहरूको कारखाना*. काठमाडौं : साङ्ग्रिला बुक्स ।

- त्रिपाठी, सुधा (सन् २०१२). *नारीवादी सौन्दर्यचिन्तन*. काठमाडौं : भृकुटी पब्लिकेसन ।
- पाण्डेय, ताराकान्त (२०७४). *समकालीन नेपाली कवितामा प्रतिरोध सौन्दर्य*. *इच्छुक*. वर्ष ३, पूर्णङ्क ४, पृ. २७-४५ ।
- बराल, ऋषिराज (२०७७ फागुन). *नारीवाद, उत्तरनारीवाद र सर्वहारा नारीवाद*. *भृकुटी*, २३, ८७-१०४ ।
- ब्रिसन, भलेरी / Valerie Bryson (1992). *Feminist Political theory*. New York : Paragon House.
- वेबेल, अगस्ट फ्रेडरिक (२०५९). *अतीत, वर्तमान र भविष्यमा महिला*. (कृष्णदास श्रेष्ठ, अनु.). काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन (मूल कृति प्रकाशन सन् १८८३) ।
- भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७६). *लैङ्गिक समालोचना*. *रत्न बृहत् नेपाली समालोचना सैद्धान्तिक खण्ड* (ते.सं). राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मण गौतम (सम्पा.). (पृ.२४४-२५८). काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- माइस, मारिया / Maria Mies (2014). *Patriarchy And Accumulation On A World Scale*. London : Zed Books Ltd.
- मार्क्स, एङ्गोल्स / Marx, Engels (1846\ 1998). *The German Ideology*. New York : Prometheus Books.
- मार्क्स, कार्ल (२०५६). *पुँजी, खण्ड १* (युवराज पन्थी, अनु.). न्यू दिल्ली : ज्ञानलोक पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स (मूल कृति प्रकाशन सन् १८६७) ।
- म्याकडग, रोजिन र ह्यारिसन, राचेल / McDonough Roisin And Harrison Rachel (2013). *Patriarchy And The Relation Of Production*. Annette Kuhn And Annmarie Wolpe (Eds.), *Feminism And Materialism* (pp.11-41). London : routledge and Kegan Paul.
- रिड, एभलिन (२०६०). *महिला मुक्ति आन्दोलनका सम्बन्धमा*. (मुरारी अर्याल, अनु.). काठमाडौं : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन. (मूल कृति प्रकाशन सन् १९७२) ।
- शर्मा, अमृता (२०७७, फागुन). *समकालीन नेपाली कवितामा नारीवादी चेतना*. *भृकुटी*, २३, ४३-६८ ।
- शर्मा बिन्दु (२०७४). *समकालीन नेपाली कवितामा नारीचेतना*. *प्रज्ञा समकालीन नेपाली कविताविमर्श*. अमर गिरी र अन्य (सम्पा.). (पृ.४६२-५०५). काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।